

РАННИЯТ Д-Р К. КРЪСТЕВ

Любомир Стаматов

През есента на 1888 г. завърналият се от Лайпциг „доктор по философията“ К. Кръстев става директор на Педагогическото училище в Казанлък. Двегодишният му престой в този град (до есента на 1890 г.) е изпълнен с богата обществена, културна и редакторска дейност.¹ В литературния печат се появяват и първите му критически опити, свързани най-вече с името на Ив. Вазов, който все още е емигрант в Одеса. Между двамата започва оживена кореспонденция. Вазов, който през пролетта на 1889 г. се завръща в родината си, мечтае да започне ново литературно списание и кани за сътрудник д-р К. Кръстев. Но младият и амбициозен критик също смята да издава „сам нещичко“, като за тази цел търси съдействието на известния пловдивски издател Д. Манчов.

В края на 1889 г. преговорите на Вазов за издаването на едно списание „вроде“ „Зора“ тръгват успешно и той съобщава това на д-р К. Кръстев, като го моли да не се ангажира в „изданието, което се предприема в Казанлък“². Но и в Казанлък вече всичко е решено и двете списания („Денница“ и „Литературно-научно списание на Казанлъшкото учителско дружество“) започват да излизат от началото на 1890 г.³ Около „Денница“ се групират най-добрите литературни сили на страната в момента. Тук започват да печатат Ст. Михайловски, Мих. Георгиев, Т. Г. Влайков, К. Величков, П. П. Славейков, като най-активен е, разбира се, редакторът на списанието — Иван Вазов. В това отношение д-р К. Кръстев е значително по-затруднен. Той започва издаването на „Литературно-научно списание...“ почти сам, без никакви постоянни сътрудници, като се оплаква на Ив. Д. Шишманов, че „Денница“ е взела всичко свястно за себе си. Но тук има и нещо друго. Докато Вазов мисли с по-машабни категории — съживяване на литературния живот, въздействие върху общественото мнение — като има опита от „Наука“ и „Зора“, — то неговият критик си поставя по-ограничени цели. Той търси повече къде да печата, къде да осъществи своите творчески намерения. Наистина в кн. I в обръщението към читателите е посочено, че списанието си е поставило като първа задача „да следи движението на литературата ни“, но тя остава в действителност неосъществена.

Вазов следи с интерес изданието в Казанлък, като на няколко пъти изказва мнението си на неговия редактор за първия брой на „Литературно-научното спи-

¹ За този период по-подробно съм писал в статията „Д-р К. Кръстев — години на учение“. — Литературна мисъл, 1977, кн. 5.

² И в. В а з о в. Събр. съч. Т. XX. С., 1957, с. 118; писмо от 29. XI. 1889 г. На 6. XII. 1899 г. Вазов пише едновременно две писма — до К. Величков и до д-р К. Кръстев, като им съобщава вече името на новото списание — „Денница“. (Пак там, с. 120 и 121. По-нататък се цитира само това издание на съчиненията на Вазов.)

³ Д-р К. Кръстев съобщава за излизането на „Литературно-научното списание...“ на Ив. Д. Шишманов в писмо от 26. I. 1890 г. (АБАН, архив на Шишманов, ф. 11, оп. 3, а. е. 788, л. 1).

сание. . . “: „Приех журнала Ви. Хареса ми твърде, както и на приятелите. Хай добър успех. . . “ След една седмица той отново му пише: „ . . . приех I кн. от Вашия журнал. Той добре върви, само един-два градуса по-ниска температура му дайте. . . Мисла, че ще се стреснат мнозина, защото сочите да сте безпощаден, но все таки — внимателно. . . “ Не са минали и два дни и Вазов отново се обръща към д-р К. Кръстев с писмо, за да му напомни да прати „нещичко“ и за неговото списание. Заедно с това поетът изказва съжалението си, че силите им се дробят, но смята повече за виновен себе си, тъй като е забавил издаването на „Денница“.⁴

Въпреки че излиза само половин година — общо шест книжки, — „Литературно-научното списание. . . “ не остава незабелязано. То се отличава със своята „бойност и разпаленост“, с категоричността на оценките и . . . с липсата на достатъчно сътрудници и разнообразни по характер материали. В него почти няма оригинални художествени творби, като изключим две по-стари стихотворения на Вазов („На тоя час получих“ и „Вечер“) и едно доста слабо стихотворение от неизвестен автор („Прехвъркни тез планини високи. . . “). Отпечатани са и две от малките повести на Пушкин („Виелица“ и „Изстрел“, първата е преведена от д-р К. Кръстев), както и трагедията на Г. Е. Лесинг „Емилия Галоти“, която д-р Кръстев превежда специално с подробен коментар за Казимирския театър „Искра“. Сред останалите преводи трябва да се посочат: знаменитата лекция на Ив. С. Тургенев „Хамлет и Дон Кихот“, „Едно късче креда“ на Хъкслей.

Безспорно най-голяма стойност в списанието имат статиите, рецензиите и полемиките на самия д-р К. Кръстев. Той пръв дава висока оценка на започналата да излиза в София „Денница“, като на два пъти рецензира отделни броеве. Съобщава накратко за отпечатването на ч. I от „Под игото“ в Министерския сборник, а след два броя пише голяма обзорна статия за романа.⁵ И сега творчеството на Иван Вазов е в центъра на неговото внимание като литературен критик, като повече място е отделено на „епическия талант“ на поета. Няма да се спираме на тези оценки на критика, тъй като те вече са били обект на изследване в литературната ни история, като по-подробно това е направено в трудовете на Г. Цанев и Г. Димов.⁶ Все пак не може да не се отбележи, че в някои отношения д-р К. Кръстев пръввярно посочва по-нататъшната тенденция в творческите търсения на Вазов, като е имал пред вид печатаните вече разкази и повести и първата част на романа „Под игото“: „Вазов и преди е писал разкази и повести, но главното му беше лириката. Сега, с романа „Под игото“ (в сборника на М-вото на просвещението, кн. I), като че захваща нова епоха в развитието на негова талант: епосът става преобладаващ елемент в поезията му и даже в лириката му има и епически елемент. Дано след време Вазов със същия успех и същия талант посвети силите си и на драмата и създаде един национален театър. . . “⁷

Още в първата си рецензия, печатана в първия брой на „Литературно-научното списание. . . “, критикът заявява категорично: „аз ще бъда безпощаден към изтезателите на българския дух, облечени в поетическа тога“. Тези негови думи не остават само празна закана, а намират потвърждение в многобройните му рецензии и отзиви както за оригинални, така също и за преводни творби. Малко внимание е отделяно досега на отношението на д-р К. Кръстев към преводната литература у нас по негово време. А факт е, че той хвърля тук много сили и време,

⁴ Събр. съч. Т. XX. 1957, с. 130, писмо от 7. II. 1890; с. 132, писмо от 14. II. 1890; с. 133, писмо от 16. II. 1890. Както се вижда, кореспонденцията между двамата редактори през този период е доста активна.

⁵ Литературно-научно списание. . . , г. I, 1890; Денница. Месечно литературно списание. Редактор Ив. Вазов, г. I, кн. 1, с. 18—21; Денница, г. I, кн. 2 и 3, кн. 5, с. 168—175; Под игото, кн. 6, с. 177—192.

⁶ Г. Цанев. С патоса на възторга и изобличението. С., 1967, с. 127; Г. Димов. Ив. Вазов и българската литературна критика. 1974, с. 63—65.

⁷ Литературно-научно списание. . . , г. I, 1890, кн. 1, с. 19.

че още като ученик се възмущава от „значението на преводната книжнина за един народ“, сам прави опити да превежда. По-късно, вече като редактор на литературно списание, често изказва категорично и ясно мнение си за значението на преводите, за това, какви качества е необходимо те да притежават, и нееднократно рецензира отделни творби, влиза в остри полемки с техните преводачи: бичува безпоощадно, критикува, а когато е необходимо — поощрява, изисква, насърчава. Неслучайно в първата книжка на „Литературно-научно списание. . .“ открива рубрика „Българската преводна литература“ и във въведението към нея споделя важни за преводаческото дело мисли: нужен е строг подбор при превеждането на чужди произведения, като отначало трябва да се имат пред вид „такива безценни камъни като Илиада, Прометей, Антигона, Хамлет, Макбет, Юлий Цезар, Коварство и любов, Вилхелм Тел. . .“. Той изказва съжаление, че заедно с „прекрасните чуждестранни книги върви превеждането и на различна смет, заслугата на която е да убива скъпото време на четеща. . . да го затъпява“. Той поставя високи изисквания към преводачите, които трябва да запознават читателите с автора, да обяснят особеностите на дадено произведение, неговите „тъмни, неразбрани и трудни места“, да упътят четеща, „да погледнат критически на онуй, което превеждат“. Д-р К. Кръстев не си прави илюзии за трудностите, които ще срещне при рецензирането на преводната литература и искрено изповядва: „Тръпки ме побиват, като си помисля какво ме чака в пътуването ми и из тази пустиня, която носи името българска преводна литература.“⁸

В същия тон е издържано предисловието и на втората статия на д-р К. Кръстев за „Българската преводна литература“, поместена в „Литературно-научното списание. . .“ (бр. 2). Началото е тъжна изповед за рецензента, който „трябва да се смее язвително, когато сърцето му се къса, трябва да унищожава и да рони сълзи над скръбните развалини.“⁹ Високите му изисквания проличават при конкретния анализ на отделните преводи на „Вилхелм Тел“ и „Макбет.“¹⁰ Заедно с това се вижда и солидната му езикова подготовка, познаването на оригиналите и литературата, посветена на тези творби. Без да се спираме подробно на съдържанието на всяка една от шестте книжки на първото списание на д-р К. Кръстев, ще обърнем повече внимание на една негова рецензия, която обикновено се подминава незаслужено при оценката на ранната му критическа дейност. Става дума за оценката му на кн. I от „Миналото“ на Ст. Заимов (първо изд. от 1888 г., Варна). Това е автор, чието творчество той следи доста отдавна. Последна година студент, той още в Лайпциг пише обширна рецензия за кн. III от неговите спомени, чел е внимателно преди това и първите две книжки. По-късно в Казанлък се запознава и с кн. IV, като впечатленията си изказва на Ст. Заимов в подробно писмо. За оживената кореспонденция между двамата, свързана с „Миналото“, научаваме и от едно писмо на д-р К. Кръстев до Ив. Д. Шишманов от края на 1888 г.: „... подаря ми (Ст. Заимов, б. а.) 4-та кн. от „Мин“ [алото], прочетох я и му писах, че е страшен циник, че дава много храна на животинските ни инстинкти, че му липсува душата: идеализъм и пр. той призна всичко, само казва, не съм имал право да наричам цинични някои безобразни работи в IV кн. и то затова. . . , защото били исторически събития. А за статията ми толкова се увлякъл в писмото, щото видял в моето перо онова на бъдещия бълг. Белински. . .“¹¹

Струва ми се, че някои важни моменти от тази остра рецензия са останали досега неотбелязани, като самата рецензия в отделни случаи само се споменава.

⁸ Литературно-научно списание. . . г. I, 1890, кн. I, с. 13—14.

⁹ Пак там, кн. 2, с. 68.

¹⁰ Пак там, кн. 1, с. 14—18, и кн. 2, с. 69—70.

¹¹ Архив на Ив. Д. Шишманов, оп. 3, а. е. 786, л. 34; писмо от 23. XII. 1888 г. Ст. Заимов сигурно е имал пред вид „Етюдите. . .“ за Вазов, излезли в сп. „Труд“, когато е хвалел статия на д-р К. Кръстев.

Като посочва, че Ст. Заимов и Зах. Стоянов са автори, „без които ний не би знали, с нужната точност, най-идеалната и най-плодовитата епоха от бедната ни история“, д-р К. Кръстев си поставя за цел да изясни доколко Ст. Заимов е останал верен на основните принципи, изложени от автора към кн. I на „Миналото“ (в първото им издание), според които е смятал да напише своите спомени.¹² В историята на нашата мемоаристика „Миналото“ на Ст. Заимов често се сочи като пример как един погрешен принцип може да развали богати преживявания и впечатления, много опит и знания, видяно и изпитано за един кратък период.¹³

Първ д-р К. Кръстев поставя този въпрос (за правилността на „принципите“, изложени в предговора на „Миналото“) и му дава отрицателен отговор. Твърде високо е стоял според него примерът на Тукидид със своята „История на Пелопонезката война“, за да бъде вменен в рамките, които предлага Ст. Заимов. А примерът на Тукидид дава според д-р К. Кръстев на „историяка възможност да напълни произведението си с хубост, да го полее с чистия елей на поезията“. Според него мемоаристът е могъл, учейки се от най-великия историк на древна Гърция, „да облагороди и възвиси предмета си, да даде повече място на психологическия анализ, да очертае лицата с по-голяма психологическа или по-право поетическа вяръност — ако и понякога в ущърб на точната и буквална историческа истина, както са постъпили Тукидид, Ливий и Салстий в своите исторически съчинения“.¹⁴

Според д-р К. Кръстев „Ст. Заимов не е направил нищо подобно. . .“, не е извлъкъл нищо от опита на тези историци. Особено категоричен е той в оценката си за първите две книжки на „Миналото“ (първо издание), докато за третата казва своето да с „малко недоумение“.

Вторият въпрос, на който обстойно се спира авторът на рецензията и който има принципно положение в литературата, особено в един период, когато се установяват определени обществени изисквания и норми към нея, свързани най-вече с нравствеността, е въпросът за цинизмите в книгата на Ст. Заимов. Тук д-р К. Кръстев е категоричен: „В литературния си език г. Заимов си позволява цинически (непристойни) изречения. В кн. III на „Миналото“ цинизмите за жалост се срещат много често.“¹⁵ Разсъжденията на автора по този въпрос са актуални и днес: „... литературата трябва да съдържа малко по-идеални мисли, отколкото ежедневиен живот, че освен естетическата и научна полза, тя трябва да не ни отнема и онази нравствена сила, която имаме — ако не може да ни обогати с по-голяма“.¹⁶ Като изказва върната мисъл, че у нас тогава още „няма детска и юношеска лите-

¹² „От трите литературни елемента, които влизат в нашия труд, ще предадем по-голяма важност на психологическия и белетристическият отдел — по-малко от историческия, защото: 1) За нас имат важност личностите, които са действували, важен е техният умствен хоризонт и нравствен склад; 2) Предпочитаме да прибавяме към картинното при изображението, отколкото сухо изброяване и протоколско описание на местата, личностите, годините, месеците и дните; 3) Няма да се придържа строго в минутите, денете, неделите и местата, защото нашето лично мнение тогавашните места и днес пак са същите. . . Ето защо ние намираме най-много да анализираме личностите“ (Миналото, първо изд. Варна, 1884, с. XIX—XX).

¹³ В своята книга „Критически погледи“ (С., 1971) Т. Жечев се спира подробно на въпроса за съдбата на „Миналото“, дава оценка на недостатъците и хубостите й, търси причините за несполучката на Ст. Заимов при реализирането на принципите, изложени в цитирания вече предговор. Редица негови възражения по същество не се различават от тези на д-р К. Кръстев във въпрос-с. 335—336.)

¹⁴ Ст. Заимов. Миналото. Белетристически и исторически очерци. . . Книга III (Литературно-научно списание. . . , г. I, 1890, кн. 2, с. 62—63).

¹⁵ Пак там, с. 64.

¹⁶ Пак там. В своя отзив за кн. I на „Миналото“ (в. Народен глас, 1885) Вазов също отбелязва този факт. Според него „Миналото“ има стил „смел, свободен, но нейде разпуснат до цинизъм, език оригинален, богат, но нечист“ (Събр. съч. Т. XVIII. С., 1956, с. 66—67).

атура“, д-р К. Кръстев с право изисква всяка книга същевременно да е детска, т. е. да може да се чете и от деца и юноши, без да се покварява тяхното съзнание с „безсолните томове“. Защото в обратния случай според него се „копае гроб на най-скъпоценното имущество на едно общество — на нравствеността му“.

Като признава, в повечето случаи декларативно, че книгата на Ст. Заимов „не е лишена и от хубости“, д-р К. Кръстев прави и някои по-общи изводи за излезлите до този момент три книжки от „Минало“. Според него тя е жанрово неопределена — „нито история, нито мемоари, нито биографии. . .“. Подзаглавието „Белетристически очерки“ също не го задоволява, защото то „не може оправда начина, по който „Миналото“ ни разказва историята на въстанието“. Прав се оказва д-р К. Кръстев в своите опасения относно популярността на тази книга: „Сега Миналото малко се чете и страх ме е, че от ден на ден ще се намалят неговите приятели. Ако иска г. Заимов с успех и с полза да ни изложи по-обширно историята на въстанията, той трябва коренно да измени начина, по който пише.“¹⁷

Рецензията за „Миналото“ (кн. III на Ст. Заимов) е една от хубавите изяви на ранния д-р К. Кръстев. В нея той успява да долови най-съществените недостатъци на тази иначе нелишена от достойнства творба — подхода към историческите факти и изображението им. Неслучайно д-р К. Кръстев сравнява патоса на „Миналото“ с патоса на Вазовата „Епопея. . .“: „Вазов пръв заговори с един чуден, неподражаем език за въстанието и неговите герои още тогава, когато никой други не се обаждаше; но че и сега, след „Миналото“ и „Записките за въстанията“ на покойния З. Стоянов, Вазовата „Епопея на забравените“ не губи значението си, е, вярвам, изключително да се доказва.“ И след като цитира част от одата за Каблешков („Каблешков“), той правилно изтъква: „Сравнени с тези и други подобни характеристики на тогавашното време, скъдните описания на г. Заимова са много слаби.“¹⁸

Д-р К. Кръстев още веднъж проявява своя сигурен естетически усет, вярно посочва мястото на Вазов в литературата, посветена на нашите националноосвободителни борби, справедливо оценява и книгата на Ст. Заимов. Може само да се съжالياва, че по-късно, когато нейният автор преработва своите спомени и прави едно ново издание на „Миналото“ (сега вече в три книги, 1898, 1899), д-р К. Кръстев не взема отношение към него. А то, смятано от специалистите като автентично издание на мемоарите на Ст. Заимов, е по-сполучливо и твърде е възможно начален подтик за него той да е получил от рецензията на д-р К. Кръстев. Не трябва да се забравя също, че тази рецензия е писана в Лайпциг през последната година от следването му там, когато той е изцяло в творческия свят на Вазов, под неотразимото въздействие на творбите от „Сливница“, „Епопея на забравените“ и др. Неслучайно като образец за отношение и изображение на оная героична епоха му служи тъкмо Вазовата „Епопея на забравените“.

Странно е обаче, че в четиритомната История на българската литература (издание на Института за литература при БАН) Ст. Заимов не се разглежда самостоятелно като автор или съвсем накратко се споменава. А неговите спомени, както и някои други произведения са участвували тогава активно в литературния ни живот, били са повод за спорове, привличали са вниманието на литературната критика. Сега в повечето случаи неговото дело се дава само като пример на несполучливо белетристиране на една изключително богата жизнена биография, без всякога да се отчитат приносните моменти.

През пролетта на 1890 г. в редакцията на „Литературно-научното списание. . .“ нещо започва да скърца. Редакторът му разбира, че няма да бъде възможно да продължи издаването му. Твърде възможно причина за това да е една рязка ста-

¹⁷ Литературно-научно списание. . . , г. I, 1890, кн. 2, с. 67.

¹⁸ Как там, кн. 2, с. 66—67; вж. бележките на д-р К. Кръстев под черта в разглежданата рецензия.

тия на д-р К. Кръстев за състоянието на учителството в страната; също така публикуването на отрицателни рецензии за учебници — оригинални и преводни — или противоречиви разбирания по някои въпроси в настоятелството на Учителското научно дружество в Казанлък, чийто орган е списанието. По този повод той споделя с Шишманов: „Да ти съобща кризата със списанието. . . Предложи се да се изберат още двама редактори, да стане 3-член. ред. комитет. Аз заявих, че не приемам сътрудници и си дадох оставката. Списанието ще се редактира от: Йончева, Кабакчиева и Иванова, а аз вероятно ще издавам с Манчева др. списание.“¹⁹

Научил от Шишманов, че има намерение да остави „Литературно-научното списание. . .“, за да започне с Манчов друго, Вазов пише енергично писмо на д-р К. Кръстев. Основният мотив в това писмо е критикът да не се заема с издаване на ново списание, а да вземе „по-дейтелно участие в съществуващите тука журна-нали „Сборникът“ и „Денница“, които ще разгърнат страниците си за него с радост. Поетът и сега подхваща старата идея двамата да се обединят: „Пак Ви моля, ако не сте се още овързали с г-на Манчова, оставете се от намерението си и да се групираме, за да съставим една сериозна и внушителна сила. . . помислете върху това и ми явете мнението си.“²⁰

Но младият и амбициозен литературен критик не мисли така и естествено не се вслушва в предложението на Вазов. Той наистина е обладан от „жажда за дей-телност“ и след спирането на „Литературно-научното списание. . .“ (лишено от такъв енергичен и плодовит редактор като д-р К. Кръстев, то престава да излиза след кн. 6), уговаря с Манчов издаването на ново списание, което ще носи заглавието „Критика“. Вазов обаче не се е отказал от намерението си да убеди д-р К. Кръстев (изглежда, не е познавал достатъчно неговата упоритост и правили-нейност) в необходимостта двамата да обединят усилията си. В едно характерно писмо от началото на май 1890 г. той отново му пише: „Аз пак скърба, че пред-приехте това списание и лишихте „Денница“ от един порядъчен критически от-дел. При това и Вие сами повече бихте спечелили пред вид мястото и разпростра-неността, която има „Денница“. Не бихте ли се решили тогава да прекратите Ва-ший журнал (става дума за „Литературно-научното списание. . .“, чиято последна книжка излиза през юни) и да се присъедините към „Денница“, за да може по-лесно да се гони задачата, която сме си поставили и Вие, и аз? В такъв случай ние ще бъдем действително една сила. . .“²¹

Но и сега д-р К. Кръстев не взема пред вид настоятелната молба на Вазов, не проявява желание да работи с него. Той си има свои съображения, които му пречат да се довери напълно на човека Вазов. Някои дребни недоразумения във връзка с първите му рецензии в „Денница“ (намесата на редактора в текста, а не на последно място и минималният, почти символичен хонорар, който е получавал от редакцията) го правят резервиран към настоятелните покани на редактора на „Денница“.²²

В отношенията между двамата редактори по-сговорчивият е Вазов, личи и по-големият му опит в литературния живот, в групирането и организирането на литературните сили. Писмата му до д-р К. Кръстев от този период могат да се приемат и като израз на грижите, които полага за младия критик и за неговото по-

¹⁹ Архив на Шишманов; оп. 3, а. е. 788, л. 25; писмо от пролетта на 1890 г.

²⁰ Събр. съч. Т. XX. С., 1957, с. 137; писмо от 17. III. 1890 г.

²¹ Пак там; писмо от 3. V. 1890 г.

²² Архив на д-р К. Кръстев, АБАН, ф. 47, а. е. 10. Тук се съдържа интересна оценка за ре-дактора Вазов, записана от д-р К. Кръстев на 4. I. 1891: „... Може би не е мислил (става дума за Вазов, б. а.), че аз ще бъда такъв материалист, та да искам възнаграждение за труда си. . . може би и да е предполагал, че един вид милостина — 20 лева от неговите 300 за всичките съ-трудници — ще ме задоволи. . .“

нататъшно развитие. Прав е и когато го убеждава, че провинцията със своята глупота и пустота убива вдъхновението.

Недоразуменията с настоятелството на Учителското дружество в Казанлък, непрекъснатите търкания с градските власти, прекратяването на „Литературно-научното списание...“, както и личната неудовлетвореност от директорството принуждават д-р К. Кръстев от есента на 1890 г. да се премести в София. Тук той постъпва като първостепенен учител в Софийската класическа гимназия.²³

Двегодишният престой на д-р К. Кръстев в Казанлък отваря очите му за много неща както в живота, така и в литературата. Натура деятелна, той се впуска в редица начинания — основава научно дружество, участва в театрални представления, издава списание и не на последно място — стреми се да участва активно и в литературния живот. Освен в „Денница“ той започва сътрудничество и в други две столични издания — „Периодическо списание...“ и Министерския сборник (СБНУНК). През 1890 г. отпечатва в тях по една голяма рецензия, като по този начин затвърдява името си на критик с остро и темпераментно перо.

В края на 80-те и началото на 90-те години „поетическите извержения“ на Ст. Михайловски често пъти стават пробен камък за умението на литературната критика да оцени вярно дадена литературна творба. Около името му избухват спорове, то е предмет както на възторжени похвали, така също и на резки критики. Естествено е те да не убягнат от погледа на д-р К. Кръстев, който обича полемиката, показва тежнение към литературните спорове, стреми се да бъде в техния епицентър, да раздава своите критически присъди. Той вече бе изказал съмнението си „доколко г. Михайловски е лирически поет“ и за да се обоснове, написва своята голяма рецензия за стихосбирката му „Novissima verba“.²⁴ Без да я разглеждаме подробно, не можем да не отбележим отделни конкретни или по-общи изводи на д-р К. Кръстев за стихосбирката на Ст. Михайловски и в цялост за характера на неговия поетически талант. Наблюденията на критика могат да бъдат обобщени в няколко основни пункта: 1) Преглед на досегашните (до излизането на рецензията на д-р К. Кръстев) отзиви за Ст. Михайловски; 2) За формата и съдържанието в поезията му; 3) За „хубостта“ на формата; 4) За патоса на поета въобще и конкретно на Ст. Михайловски; 5) За „ниското“ и „високото“ в поезията; 6) За ритмите и стихосложението; 7) За целите и задачите на литературната критика; 8) За особеностите на таланта на Ст. Михайловски.

След като разглежда подробно (на 27 страници от списанието) всички тези моменти, критикът за много от тях дава кратки, но съдържателни формулировки, които са в сила и днес. Така например той доказва, че „на стиховете на г. Михайловски липсва всяка музикалност“, че са написани „против всичките правила на българското стихотворство“. Затова изисква от поета между формата и съдържанието да „царува пълна хармония“, като посочва, че формата на стиховете му е „разкъсана и раздърпана“, че вместо правилни стъпки и ритми вижда „какофония“ и т. н.

Когато говори за патоса на един творец, д-р К. Кръстев се позовава на Белински и посочва, че „с патос ний ще означим тука отличителната характерна черта на писателя“. За Ст. Михайловски той изтъква, че „риторството, фразата... взема мястото и на чувството, и на поетическата метафора“. Това му дава основание да постави въпроса: „Лирически поет ли е, изобщо поет ли е авторът на Novissima verba?“. Отговорът му е до известна степен противоречив, въпреки че в първата си част е категоричен: „Нашето скромно мнение за автора на Novissima verba е туй, че той *никак не е лирически поет* (курс. на д-р К. К.), нито пък е *въобще поет* (курс. на д-р К. К.), но че е *много даровит писател* (курс. на д-р

²³ Назначен е с указ № 87 от 1. X. 1890 г.

²⁴ Псп, г. VII, 1890, кн. 35; Ст. Михайловски. Novissima verba. Вопли и припеви. Стихотворения. Част I. Русе, 1890. 112 с.

К.К).“ Все пак д-р К. Кръстев смята, че Ст. Михайловски е автор, който може с успех да работи в „областта на баснята, сатирата и епиграмата“, че тук е неговата истинска сила като писател, както той го нарича.²⁵

Чувствува се, че с тази рецензия д-р К. Кръстев загребва по-надълбоко, че навлиза по-уверено в литературните факти, анализира, съпоставя, отсъжда категорично. Тя разкрива и добрата литературоведска и методологическа подготовка на критика, умението му да приложи на практика разработената от Белински постановка за патоса в произведенията на един творец.

Втората голяма рецензия на д-р К. Кръстев от тази година е посветена на повестта на Веселин (псевдоним на Т. Г. Влайков) — „Дядовата Славчова унука“.²⁶ Интересът му към творчеството на този своеобразен белетрист и разказвач е обясним. Той се дължи както на седемгодишното им съвместно учение в Софийската гимназия, така също и на вниманието, с което критикът е следил проявите на младия автор. Като взема повод от бележката, с която редакцията на „Периодическо списание“ препоръчва повестта на Веселин като нещо, което „не е... художествено изработено“, не на своите читатели, а на „филолозите и на желаещите да изучават българските диалекти“, д-р К. Кръстев излага последователно своите основни разбирания за изкуството. Той е категоричен, когато твърди, че „изкуството... е художествено копиране, възпроизвеждане на живота, изобщо на реалния мир“²⁷. За него няма стойност онова поетическо произведение, което не е почерпено от този „реален мир“, а е вдъхновено от „една мъглява, задоблачна атмосфера“. Такова произведение според него „не заслужава напълно името поетическо, защото... не отразява живота, нито състоянието на духовете в известна епоха“. По-нататък в своите разсъждения за връзката между изкуството и действителността д-р К. Кръстев разграничава „художественото копиране“ от рабското подражание, като уточнява, че ако авторът „се е отнесъл към живота като един портретист, като един фотограф“, тогава той не е „роден за поет“ и неговото произведение не може да се отнесе към изкуството, ще бъде само „просто копиране“.

Не можем да не свържем тези изводи на д-р К. Кръстев с естетиката на реализма. Те са и най-ценните завоевания в критическата дейност на ранния д-р К. Кръстев, които той за съжаление в по-късните си прояви постепенно изоставя и замества с изискването за независимостта на творческия дух на поета от действителността. В рецензията за „Дядовата Славчова унука“ е направен и верен литературен анализ на повестта, на героите в нея, разкрити са характерните особености на авторския натурализъм.²⁸

В началото на 90-те години много по-системно, по-редовно е сътрудничеството на д-р К. Кръстев в редактираното от Вазов сп. „Денница“. Ние вече разгледахме подробно предисторията на това сътрудничество, настоящите опити на поета да привлече на своя страна надеждния млад критик. Макар че започва в Казанлък свое издание, той се откликва с готовност на новото столично литературно списание и още за първите му броеве изпраща няколко свои рецензии (за „Миналото“ на Ст. Заимов, за „Дядовата Славчова унука“ на Веселин, за някои преводни творби), някои от които наистина излизат в „Денница“. На останалите, печатани

²⁵ Поставените в кавички цитати са от рецензията на д-р К. Кръстев в Псп, г. VII, 1890, кн. 35; съответно на с. 770, 783, 787, 789, 790.

²⁶ СБНУНК, кн. 2, 1890. За дядовата Славчова унука. Приказва Веселин. Д-р К. Кръстев замисля и започва да пише тази рецензия още през 1889 г.; отначало я изпраща на Вазов за „Денница“, който му я връща с някои бележки и препоръки. След една втора редакция Вазов я дава на Шишманов за мнение, който я задържа за СБНУНК.

²⁷ Този и следващите цитати са от СБНУНК, кн. 2, 1890, с. 229—230 от разглежданата рецензия.

²⁸ На тези и други моменти от рецензията на д-р К. Кръстев подробно се спира Г. Цанев в книгата си С патоса и възторга на изобличението. С., 1967, с. 128—131.

в други списания (вкл. и в „Литературно-научното списание...“), ние вече се спряхме.

Сътрудничеството на д-р К. Кръстев в „Денница“ обхваща рецензии за преводи, за оригинални творби и бележките му за някои постановки на Столичний театър. Той започва участието си в списанието с рецензия за превода на „Коварство и любов“.²⁹ Тя потвърждава трайния интерес на автора и към преводната литература у нас, безкомпромисното му отношение към всичко пошло в областта на превода. Именно в нея той изрича една от най-унищожителните характеристики: „С българските преводачи трябва да се разправяш не за принципите, а за азбуката на превеждането.“ Неговото мнение по въпросите на превода може да се смята за компетентно, защото е изказано от човек, който знае достатъчно добре чужди езици, сам е превеждал, има литературен усет, познава и добре чуждите литератури. (Той например е превел и един теоретичен труд по литературознание на руския автор А. Линниченко — „Учебник по история на поезията“, ч. I, История на епоса, 1889 г.)

Това потвърждава и обширната му рецензия за превода на „Ромео и Жулиета“.³⁰ Три четвърти от нея са посветени на една по-обща характеристика на творчеството на Шекспир, на мястото, което тази негова трагедия заема в него. Д-р К. Кръстев поставя като важно изискване преводите на подобни класически произведения да бъдат снабдени с обяснителни бележки и коментари, за да може съвременният читател да има ясна представа, какво държи в ръцете си, какво чете, на какво се наслаждава: „Дотогава, додето нашите преводачи не разберат, че нашата публика има нужда от ръководачи във високите и тъмни царства на Шекспировци, Лесинговци и Шилеровци, че без чужда помощ тя може само да се заблуди, но не да се просвети — дотогава *напразно ще се превеждат* (курс. на К. К.) класиците...“³¹ На друго място, пак по повод на един превод, д-р К. Кръстев бе изказал мисълта, че коментарите и обяснителните бележки са задължителни, защото ние нямаме още нито литературна история, нито речници, нито необходимите справочници.

В рецензията си за превода на „Ромео и Жулиета“ той отново поставя въпроса за преводаческото майсторство, за преводаческото изкуство. Поезията — казва той — иска всякога творчество, в което да вземат участие както разумът, така и фантазията. В наше време това се смята за елементарно, задължително условие. Но представете си д-р К. Кръстев, изправен сред гора от невежествени, лишени от всякаква култура преводи, за да си обясните неговия гняв, неговия сарказъм, неговите безпощадни оценки.

От по-големите му резензии за български художествени (казвам го по навик, защото много от тях не притежават такива качества) книги място в „Денница“ намира само рецензията му за стихосбирката на Сл. Кесяков „Победа“.³² Още в своите „Етюди...“ за Вазов той се бе отзовал ласкаво за сбирката му със стихове „Сливница“ (1886), беше й отделил видно място в тогавашната българска литература. И ето че сега се появява нова книга с „епически стихове и песни от последната сръбско-българска война“.

„По какъв начин — пита в началото на своята рецензия д-р К. Кръстев — да се възпяват военните подвизи на един народ, особено за онзи, който воюва не

²⁹ Денница, г. I, 1890, кн. 2: Коварство и любов. Трагедия в 5 действия от Шилера. Превод от И. М. 1884, с. 92—94.

³⁰ Шекспир и българският превод на Ромео и Юлиа (написана по повод превода на Д. Анчев и Д. Тончев) — Денница, г. I, 1890, кн. 7 и 8.

³¹ Пак там, с. 378.

³² Денница, г. I, 1890, кн. 3, с. 137—142. Рецензията за Сл. Кесяков е една от първите, които д-р К. Кръстев изпраща на Вазов. Но тя не е отпечатана в първите два броя, защото „издателя на „Денница“... заяви желание да не сърдим в първите книжки никого чрез строга критика“ В а з о в. Т. XX. 1957, с. 127; писмо до д-р К. Кръстев от 8 януари 1890 г.

за нищо и никакви каприции на някоя помазана глава, а за една велика идея?“ И отговаря в духа на изискванията на естетиката на реализма: „Само ако поетът усеща вътрешна нужда и се чувства достатъчно силен, за да ни нарисува онова, което и за най-строгата, за най-чистата наука е недостъпно — само тогава той си е създал правото да възпее една война и подвизите на нейните герои.“

Като изглежда обективните обстоятелства и изживяванията, които могат да бъдат обект на вдъхновението на един поет (настроението на народния дух, чувствата, които вълнуват народа и го въодушевяват в една война: омраза, скръб, ярост), д-р К. Кръстев прави една много характерна бележка, дадена макар и под линия: „Няма съмнение, че всичко туй може да извърши и историята, но по съвършено друг начин: тя ще говори общо, с понятия, когато поезията ще рисува, ще показва всичко нагледно; първата ще разсъждава за предметите, а поезията ще ви накара да гледате самите предмети.“ Очевидно е, че и тези изводи на критика са все в руслото на реалистичната естетика, почерпани са смело от известните определения на Белински за предмета на поезията и на науката, за разликата между поезията и науката в отразяването на действителността. Авторът на рецензията не пропуска да отбележи, че в книгата на Сл. Кесяков става дума за „братска война“ война между два съседни славянски народа, а това изобщо е убягало от вниманието на стихотвореца. Тази война би трябвало според него да изпълни и народа, и поета с меланхолия. (Ние всички знаем с каква сила Вазов изрази тази меланхолия — „Война позорна война, проклета/ о, боже, всяка война такваз е...“) След като излага своите разбирания за реалистичната поезия, след като анализира по-особен обект на поетовото внимание — в случая Сръбско-българската война от 1885 г. — и маркира най-общо нейния характер за нас, българите, д-р К. Кръстев прави оценка на Кесяковата „Победа“. Тя е унищожителна — Сл. Кесяков е „победен“ от езика, т. е. той не е могъл „да запее с лирата си тъй, както пее народ, комуто се е заловил да плете победни венци“. Заключение на д-р К. Кръстев е убително: „Сбирката на г. Сл. Кесякова няма нищо общо с поезията.“³³

Малко странно е, че д-р К. Кръстев отпечатва в „Денница“ само една рецензия за оригинална българска книга. В списанието, което той поставя най-високо от всички други подобни издания, чийто безспорен авторитет признава, неговото критическо перо не намира пълна изява. На някои от причините ние вече се спяхме. Допълнителни трудности му създават и грижите около неговите две списания, които излизат по време, когато Вазов издава „Денница“. Все пак д-р К. Кръстев печата тук и други критически материали, които също са свързани пряко с литературния и културния живот в страната. Става дума за неговите отзиви за представленията на Столичния театър през сезона 1890/1891 г. Естествено е новият театър в столицата и неговите прояви да привлекат вниманието на д-р К. Кръстев повече и за по-дълго време. Сам той „смятат“ себе си за театрал (излизал е на сцената пред публика), имал е възможност да види и много по-издържани постановки по време на следването си в Лайпциг. Затова не трябва да се учудваме, че още в първия си отзив за откриването на новия театрален сезон 1890—1891 г. в столицата д-р К. Кръстев поставя високи изисквания както пред репертоара на театъра, така и пред играта на артистите (повече любители, без специална театрална подготовка). По повод представянето на трагедията „Ижиния“ от Силвио Пелико на 6. X. 1890 г. той пише: „... Всеки е очаквал българският театър да бъде, поне първата вечер, *български народен* (курс на д-р К. К.) театър, очаквал е, че ще се употребят всички възможни усилия да се намери една българска — от българин написана или поне от българския живот взета — трагедия или комедия.“³⁴ И посочва някои от пиесите, които според него са могли да бъдат предпочетени пред

³³ Денница, г. I, 1890, кн. 3; вж. посочената рецензия, с. 142; другите цитати от рецензията са от с. 137, 138.

³⁴ Пак там, кн. 11; Столичния театър, с. 521.

„Ижиния“: „Иванку. . .“, „Невенка и Светослав“, „Михалаки чорбаджи“, „Криво-разбраната цивилизация“, „Райна княгиня“. Д-р К. Кръстев не си прави илюзията, че това са творби, слаби от „естетическа точка“. Но тяхното достойнство е другаде и той вярно го посочва — те са станали обществена сила, популярни са сред публиката, играни са преди това с голям успех. И е прав, като твърди, че на тях се е падала честта „да бъдат първите в репертоара на първия столичен театър“.

По-нататък д-р К. Кръстев се спира на още един съществен въпрос — за художествените качества на пиесата, с която е бил открит театралният сезон. След като управлението на театъра не е постъпило „патриотически“, т. е. не е поставило на сцената българска пиеса, то според него е „трябвало непременно да постъпи чисто художествено и да избере за първата вечер една безсмъртна по своите естетически достойнства и по своето високо съдържание класическа трагедия или комедия“. Само в такъв случай патриотичното чувство и народната гордост биха могли да отстъпят, „но никога не на една посредствена сълзодобилна и сантиментална италианска пиеса! . . .“, каквато е според него споменатата вече „Ижиния“ на С. Пелико. Като взема повод от поставянето на „Женитба“ от Гогол (21. X. 1890), д-р К. Кръстев отново настоява (в посочения вече отзыв) да се покажат пред публиката български пиеси или пък „капитални чужди трагедии и комедии“ и сочи освен „Женитба“ други класически произведения на руската и европейската драматургия: „Хамлет“, „Отело“, „Емилия Галоти“, „Коварство и любов“, „Ревизор“ и др.

И във втория си отзыв за Столичния театър д-р К. Кръстев развива идеята за необходимостта от повече грижи при съставяне репертоара на театъра.³⁵ И сочи за пример „превъзходния със своята природа и жалкия със своите хора Казанлък“, където с успех са били играни от любители-актьори „Коварство и любов“ и „Ревизор“. Той изтъква и други аргументи, когато обяснява защо толкова много държи да види на сцената „капитални чужди пиеси“ — те ще спомогнат да се преценят истинските възможности на актьорите от драматическата труппа. В големите роли ще се види кой какво може, а не в „повърхностните, дори зевзешки представления“. Правилно е и предложението му театърът да разполага с „един истински режисьор. . . , който да има нужните знания и нужната опитност“.

Авторът на критичните отзиви за Столичния театър с право не е доволен и от следващата пиеса в репертоара му („Галилей“ от Монтекини): „Толкоз години стават как се чудим ние на гениалността на нашите „преводачи“ — пише в подчертано ироничен тон той — да намират, да откриват най-бездарните и най-безсмислените произведения и да ги превеждат на български език.“ И по повод на „Галилей“ не без сарказъм отбелязва: „Надяваме се, че „Галилей“ няма трети път да се яви на сцената — ако се яви, ще бъде знак на голямо естетическо безвкусице. . . За него тази пиеса е една „мизерна трагедия. . . чудовище“.“

Предпоследната публикация на д-р К. Кръстев в „Денница“ отново е свързана с проявите на Столичния театър. Най-после на неговата сцена (в края на 1890 и началото на 1891 г.) се играят и три български пиеси: „Денчо Кърлежът“ — комедия от Д. Е. Шишманов, „Руска“ от Ив. Вазов и „Иванку, убиецът на Асеня“ от В. Друмев. Като изключим комедията на Д. Е. Шишманов (неин автор е бащата на Ив. Д. Шишманов), другите две пиеси са широко известни на българската публика. „Руска“ е играна с голям успех в началото на 80-те години в пловдивския театър „Люксембург“, а „Иванку. . .“ — почти по същото време в старата дъсчена сграда на тогавашното Народно събрание.³⁶

³⁵ Денница, г. I, 1890, кн. 12; Столичния театър, с. 566—572.

³⁶ В отзыва си за „Иванку. . .“ (вж. г. II, 1891, кн. 2) д-р К. Кръстев посочва, че за пръв път е гледал пиесата „преди 8 години, в първото дървено здание на Народното събрание, същата вечер, когато след полунощ пламна и изгоря — ужасен символ на бъдещите съдбини на България“ (с. 90).

Известно е критичното отношение на самия Вазов към неговата пиеса „Руска“. И според д-р К. Кръстев „тая драма не отговаря на всичките сценически художествени искания“, но представлението е успешно, а това е радостен признак за възможностите на младия столичен театър.³⁷

В отзива за „Иванку...“ ценни са впечатленията на д-р К. Кръстев за играта на артистите, която според него е била „лоша“, като всички актьори от началото до края са играли фалшиво. Причината за това той вижда в неумелото разпределение на ролите. (Любопитно е да се отбележи, че представлението е започнало в 20 ч. и е завършило в 2 ч. и 30 мин. след полунощ. Един истински театрален маратон!)

Статиите на д-р К. Кръстев за Столичния театър, печатани в сп. „Денница“, създават известно напрежение между автора им и редактора на списанието. Последният отзив е придружен с две редакционни бележки, в които се изказва неслъгасие с д-р К. Кръстев „по въпроси, които той третира и съди съвсем от субективна гледна точка“. Както предполага Н. Тихова, редакционните бележки са писани от Иван Вазов.³⁸ В тях се очертават първите противоречия между двамата приятели.

От отзивите на д-р К. Кръстев се оказва засегнат и Ив. Д. Шишманов, един от инициаторите за създаването на театралната трупa в столицата и председател на почетния театрален комитет. (Член на този комитет тогава е и Алеко Константинов.) За това научаваме от едно дълго писмо на критика, в което той обяснява на своя състудент от Лайпциг причините за публикациите си в печата върху театъра. Това е едно драматично писмо от осем със ситен почерк и нагъсто изписани страници, посветени на съдбата на тогавашната театрална трупa в София. То хвърля светлина върху състоянието на театралното дело тогава у нас и е интересно за неговата история. В случая нас ни интересува повече човекът д-р К. Кръстев, неговият стремеж към обективност и справедливост в оценките за отделните актьори и цялостно за театралната трупa, за бъдещето на българския театър. И наистина той се стреми да бъде обективен, но не и безразличен в мнението си за едно ново културно дело. Въпросите, които поставя в писмото си до Шишманов, са много: за съдбата на оперната и театралната трупa; за правата и задълженията на актьорите; за юридическото, административното и финансовото положение на трупите; за отношенията вътре в театралната трупa и т. н. При това той с искрен тон споделя: „Не мисли, че лични симпатии и антипатии играят роля в туй — не, мизерни пориви нямам и няма да зимам страна, а ще защитавам отвлечената донкихотовска идея.“³⁹ Можем да предполагаме, че в случая той говори за обективната истина, чиято защита в една обстановка на разгорещени страсти му се вижда с право донкихотовщина.

В спора за съдбата на театралното дело в началото на 90-те години на миналия век се оказват въввлечени не само актьорите (с оценките за тяхната игра, за техните способности), но и някои автори на пиеси (Вазов, косвено Ив. Д. Шишманов), преводачи на бездарни чужди комедии или трагедии, даже и тогавашното Министерство на народното просвещение. Усилията на д-р К. Кръстев, както и на И. Вазов, Ив. Д. Шишманов, Иван Попов, Васил Налбуров и др. не отиват напразно. В началото на 1892 г. се създава държавна театрална трупa, наречена „Сълза и смях“. Неин кръстник става д-р К. Кръстев, който предлага тя да се нарича така.

³⁷ На представянето на „Руска“ е присъствувал и Ст. Стамболов. По тая причина може би, изтъква д-р К. Кръстев, „актьорите изпуснаха в четвъртия акт една съвършено невинна фраза (възклицанието на един от героите — Ангел: „Пия за здравието на великия руски цар, наш избавител!“). Коментарът на д-р К. Кръстев по този повод е показателен: „Външната политика няма общо с изкуството.“

³⁸ Литературен фронт, бр. 2 от 8 ян. 1976; „Иван Вазов и „столичния театър“, с. 7.

³⁹ Архив на Ив. Д. Шишманов, АБАН, ф. 11, оп. 3, а. е. 788, писмо от 19. II. 1891, л. 31—33.

Засегнат от отношението на редакцията на „Денница“ към неговите статии за „Столичний театър“, а изглежда и по някои други причини, след кн. 2, 1891 г. д-р К. Кръстев престава да сътрудничи на списанието. Покрай другото той вече е започнал в София и подготовката за издаването на ново списание — „Критика“, което също ще се печата от Д. Манчов в Пловдив. С него д-р К. Кръстев се стреми да реализира една по-стара мечта — да има списание, в което да не се налага да се съобразява с други мнения и оценки. Но реализирането на специално издание за литературна и научна критика се оказва трудна работа, и то в един период, когато самият литературен живот е в период на преустройство, в търсене на нови теми и герои, на усвояване на съвременната проблематика.

„Критика“ просъществува само една година, като излиза общо 12 книжки. Въпреки това списанието представлява важен момент от по-ранната дейност на неговия редактор и заслужава повече внимание. Наистина то се появява в период, когато „Денница“ е в своя апогей. Според признанието на самия д-р К. Кръстев това списание е успяло в късо време „да спечели голям кръг читатели и да си извоюва, без никаква борба, първо място между всичките български периодически списания“, като е станало насъщна храна за голяма част от българската интелигенция. Не би могло да се предполага, че младият критик започва своето ново списание, за да конкурира „Денница“. С „Критика“ той си поставя по-други задачи.

Още в първия брой е поместена уводна бележка, озаглавена „От редакцията“, която е трябвало да изпълни ролята на програма на списанието. В тази бележка ясно се посочва, че задачата на новия „критически лист е да запознава публиката с по-видните, нови или стари литературни явления в България, като посочва безпристрастно всичко добро, полезно и прекрасно. . .“⁴⁰. Д-р К. Кръстев разбира, че „един човек. . . не може обгърне. . . целия кръг на една литература“, но той се надява на успех, като разчита на нуждата от подобно издание и на повече сътрудници. Той си представя новото списание като арена, където ще водят борба най-разнообразни гледища, докато бъде постигнато „истинското гледище“ за литературата. Затова отваря „страниците на списанието за всички посоки и за всички убеждения“, нещо, което още отначало обрича изданието на съзнателно наложен еklektизъм в неговата програма за действие.

Като основа, ядка на списанието, е обявена „естетическата или художествената критика“. Но тъй като според скептичното мнение на редактора „българският дух още много десетилетия няма да създаде истинска естетична критика“, то тя ще бъде допълвана с преводи на изтъкнати европейски критици. (Това до известна степен може да се приеме и като оправдание в аванс за поместването в няколко броя на списанието на известния трактат на Иполит Тен „Философия на изкуството“, както и на изследването на Куно Фишер „Лесинг като реформатор на немската литература“.) Освен „естетичната или художествената критика“ място ще намира и научната критика, свързана най-вече с рецензирането на някои преводни и оригинални съчинения, а така също и на учебници за първоначалните и средните училища. Нещо безспорно нужно и много полезно в едно време, когато всеки що-годе грамотен човек е бързал да отпечата своите „учени извержения“. В зависимост от активността на „Столичното театрално предприятие“ ще бъде поддържана и една „театрална хроника“. На чителите се обещава и новини „из разните клонове на науката или литературата“, богата библиография и т. н.

Както е видно от краткото резюме на програмната статия, редакторът на „Критика“ си е поставил доста амбициозни цели. Те допълват и доразвиват неговите идеи и планове от периода на пребиваването му в Казанлък и издаването на „Литературно-научното списание. . .“. Сега, когато се е установил окончателно в София, когато е в центъра на литературния и културния живот на страната, той

⁴⁰ Критика, г. I, 1891, кн. 1, с. 1—2.

се надява да участвува много по-дейно в него. Не му липсва и самочувствие, създал си е име на критик с безпощадно перо и солидна теоретическа подготовка. Открит остава само въпросът със сътрудниците, тъй като „Денница“ все още държи в своята орбита повечето от литературните сили в столицата. Но д-р К. Кръстев разчита на своята изключителна работоспособност, на някои колеги-учители и се надява, че „Критика“ ще има по-добра съдба от „Литературно-научното списание...“.

В началото на март 1891 г. се появява първият брой на списанието; издание и печат на Д. В. Манчов в Пловдив, редактор — д-р К. Кръстев. До края на годината от него излизат общо 12 книжки, три от които (3 и 4, 7 и 8, 9 и 10) са двойни. Печатането върви бавно, Д. В. Манчов гледа повече учебниците, където печалбата е сигурна, отколкото реденето и издаването на списанието.⁴¹ (Списанието често пъти се пълни със съобщения за новоизлезли учебници и книги на издателството. Така например в кн. 7 и 8 те заемат осем пълни страници от броя.)

И в „Критика“, както и в Казанлъшкото списание най-активен сътрудник е самият редактор д-р К. Кръстев. Най-често се печатат статии, рецензии или бележки, подписани с името му или с някои от неговите псевдоними (С. Делиспасов, К. Столетов, Б. Благомиров, С. С.), а понякога оставени и без подпис. Все пак прави впечатление, че „Критика“ има повече сътрудници, чиито имена, макар и един-два пъти, се появяват на страниците на списанието. Между тях са имената на П. Н. Даскалов, поет, преводач и публицист, известен с прякора „Дъската“. Той е сътрудник на „Денница“, а по-късно и на „Мисъл“; д-р П. Н. Райков — учител, следвал естествени науки в Лайпциг; Иван Пеев-Плачков — завършил Роберт колеж, учител по това време в Пловдив. В „Критика“ отпечатва повече преводни материали; Никола Ив. Минков — съученик на д-р К. Кръстев от Софийската гимназия, наричан според Т. Г. Влайков „Пушкин на гимназията“. Родом е от с. Церова курия, Ломско. Записал е философия в Лайпциг, но не завършва. Баща е на известния литератор Цветан Минков.

Безспорно в списването на „Критика“ нас ни интересува най-вече делът на д-р К. Кръстев, но ще спрем вниманието си и на някои от останалите сътрудници, чиито статии имат пряко отношение при оформянето на облика на списанието, на неговата идейно-естетическа платформа. Това по косвен път може да спомогне и за изясняването на някои страни от литературно-критическите възгледи на д-р К. Кръстев, на неговите симпатии и предпочитания, на общата линия в редактирането на „Критика“.

И в новото списание на почит е творческото и редакторското дело на Иван Вазов, неговото име често пъти се сочи като еталон за висока мярка в поезията, прозата, преводаческото изкуство. Показателно е, че още в първата книжка на „Критика“ д-р К. Кръстев печата, както това бе в „Литературно-научното списание...“, обширна статия, посветена на сп. „Денница“. В нея авторът систематизира основните си изисквания за едно „капитално списание“, дава отново висока оценка на „Денница“ и дейността на нейния редактор, прави анализ на отделни негови творби, публикувани през първата годишнина. Д-р К. Кръстев признава, че неговото възхищение от „Денница“ още не е изстигнало, че той я смята за „еднички български белетристически журнал (интересно защо „белетристически“?), единички, в който можем научи нещо за България, и който може ни посочи, доде се простира нашата духовна-поетическа сила...“⁴². Основно внимание в ста-

⁴¹ И в. Пеев-Плачков пише на д-р К. Кръстев във връзка с издаването на „Критика“: „Манчов виждах завчера вторник на улицата — каза ми с половина уста, че „Кр“ (Критика) се реди. Но кой знае! Неговият мерак с захващането на „Кр“ е бил да се покажат за несъстоятелни всички други учебници освен неговите.“ АБАН, архив на д-р К. Кръстев, ф. 47, а. е. 269, л. 4.; писмо от 9. X. 1891, Пловдив.

⁴² Критика, г. I, 1891, кн. I; Денница г. I, кн. 12, с. 10.

тията за „Денница“ е отделено на Вазов, който е разгледан като поет, разказвач и преводач. Въпреки че няма особено високо мнение за поезията в списанието, д-р К. Кръстев поставя сред най-хубавото стихотворенията на неговия редактор — „Уломък“ и „Траур на една муза“.

От печатаните Вазови разкази той е изказал мнението си за три от тях: „Дядо Нистор“, „Коледен дар“ и „Една сцена на св. Кралската площад“. Още в „Литературно-научното списание. . .“ той бе нарекъл разказа „Дядо Нистор“ „една масторска характеристика“. Сега за „Коледен дар“ той е на мнение, че това е „слаб и не-претенциозен разказ“, но прави уговорката, че в следващата втора или трета книжка на „Критика“ ще бъде дадено място на „една статийка специално за него и за подигнатите от него социални въпроси“, която ще бъде написана от сътрудник на списанието. (Такава „статийка“ до спирането на „Критика“ не е публикувана.) По-интересна е оценката за „Една сцена на св. Кралската площад“, определена като едничкото нещо, „в което трепти трепетний пулс на времето“.

В „Критика“ е публикувана и ч. IV от „Етюдите. . . за Вазов“, посветена на стихосбирката „Италия“. Тази част по същество е спор с неправилните оценки на П. Пешев за достойнствата и недостатъците на „Италия“. Тук д-р К. Кръстев изрича едни от най-високите похвали за Вазовата поезия. За него „Италия“ е майската китка, тя е тръндафилът в оня венец, с който потомството ще увенчае челото на п ъ р в и я (разр. на К. К), най-честития български поет. . . ⁴³

Като разсъждава за състоянието на преводната литература тогава у нас, критикът отправя горещ призив към Вазов „да не жали никакъв труд“ в тази област, защото той „е длъжен да бъде пръв на всяко благородно дело в кръга на неговото царство.“⁴⁴ И отново изказва мечтата си да види преведени на български език най-хубавите песни от „Илиада“ и „Одисея“, някои от гръцките трагедии, откъслеците из „Божествената комедия“ на Данте и из Шекспировите драми, поемата „Херсман и Доротея“ на Гьоте, откъси от „Фауст“ и др. Той смята, че това занимание е класиците ще бъде най-благоотворно и за самия Вазов, който в своите повести с бил отдалечил малко от „чистото изкуство“. А това създавало опасност да остане „под властта на вледенената и вледеняюща българска среда“. Откъсването от тази среда би било за поета „най-добрият път към един нов период на самобитно творчество, в което той трябва като в един фокус да слее лирическия и епическия си талант, да създаде нещо не само поетично, но и велико. . .“⁴⁵

Не бихме изтъквали правилно тази констатация и това пожелание на д-р К. Кръстев към Иван Вазов, ако не видим в исторически аспект какъв смисъл влага критикът в понятието „чисто изкуство“, каква опасност вижда той в падането под „властта на . . . българската среда. . .“. Безспорно той не разбира чистото изкуство в онзи смисъл, в който го възприемаме ние сега. Иначе не би сочил за пример Омир, Данте, Шекспир, Гьоте, Шилер. . . Д-р К. Кръстев мечтае за творби, които по своя дух, по своя обхват, по универсалността на проблематиката си биха се приближили до творенията на гениите на човечеството. Но втората част от неговото изискване, а именно соченето на „българската среда“ като опасност за един истински талант, показва, че той не познава изказаната още от Хегел мисъл, че всяко художествено произведение с общочовешко значение има най-напред национален колорит, почерпано е от определена национална среда, атмосфера и т. н. Това прави съветите му към Вазов абстрактни и самоцелни, практически неосъществими. Като противопоставя „чистото изкуство“ (на друго място — „асоциалността“) на социалните тенденции в изкуството, той не се определя като противник на тези тенденции, въпреки че тежненията му са към „чистото изкуство“, разби-

⁴³ Критика, г. I, 1891, кн. 6; Из етюдите за стихотворната поезия на Ивана Вазова, ч. IV, с. 206. Рец. на П. Пешев е отпечатана в Псп, г. II, 1884, кн. 12.

⁴⁴ Критика, г. I, 1891, кн. I, с. 12 (вж. рец. за „Денница“).

⁴⁵ Пак там, с. 12—13.

рано в смисъл на класическо. Като знаем с каква последователност д-р К. Krъстев е защищавал през последните години от живота си идеята за безтенденциозността в изкуството, с каква страст е отричал необходимостта от мироглед у художника, застиналостта на естетическите му критерии, нормативността на естетиката му, не може да не ни прави впечатление по-широкият диапазон на представите му за изкуството през младежките му години: „Ние еднакво се възхищаваме и от чистото, класическото „Гетевско“ изкуство, и от тенденциозната поезия на XIX в., и при всичко, че нашите симпатии клонят към първото, никога не би си простили престъплението да мислим нашите чувства за абсолютни. . .“⁴⁶

След няколко години, в края на миналото столетие, д-р К. Krъстев ще бъде далеч от тази „най-широка толерантност“. Той ще стане краен, едностранчив, ще осъжда онова, което не отговаря на неговите лични симпатии и вкусове, без да дава право, както сам се е изразявал по-рано, „на всяка индивидуалност и на всяко разумно стремление“. Ще забрави може би, че „първата и най-святa длъжност на един критик — изповядвана от него в началото на 90-те години — е да прегърне принципиално най-широката толерантност“.

Позволихме си едно по-дълго отклонение от разглеждането на „Критика“, защото то засяга пряко част от разбиранията на младия д-р К. Krъстев за някои основни категории в естетиката на реализма, за ролята на литературната критика, разбиранията му за „чистото изкуство“ и „тенденциозната поезия“ тогава. Те показват, че в младежките му години у него е имало положителни кълнове, тласъци към едно по-широко, по-обхватно разглеждане на литературата и литературния живот, стремеж към възприемане на всичко, което обогатява и разнообразява.

От другите публикации на д-р К. Krъстев в сп. „Критика“, посветени на състоянието на тогавашната българска литература, вниманието заслужават неговите „Литературни писма“. (I, II, III, . . . VI; IV и V не са отпечатани. В една бележка на редакцията по този повод е казано следното: „По независящи от редакцията причини 4-то и 5-то литературно писмо, в които авторът довършва наченатата в 3-то писмо социално-литературна характеристика на епохата и преминува към разглеждане на отделни въпроси, не могат да бъдат отпечатани“, с. 365 на сп. „Критика“.) Те са интересни с някои свои констатации и оценки за литературния живот на границата на 80-те и 90-те години. Авторът им е твърдо убеден „в страшната немотия на днешния български поетически дух и пустотата на днешната ни литература, определя като „мизерна епоха“ времето, в което живее и т. н. Според него истинска литература е имало преди 15 години, т. е. в навечерието на Освобождението, където на основно място поставя дейността на Любен Каравелов и Христо Ботев.⁴⁷

Написани доста претенциозно, с една преднамерена интимност, „Литературните писма“ не очертават вярно картината на литературния живот от това време. В тях липсват оценки за отделни автори и творби, платен е данък на една по-обща фразеология.

⁴⁶ Вж. бел. под линия към статията за „Денница“ в т. I, кн. I на сп. Критика, с. 15. На въпроса за „социално и чисто изкуство“ той се спира мимоходом и в ч. IV на „Етнодите. . .“ (кн. VI, с. 209). „Истинският поет — твърди критикът — не може да не бъде „социален“, в най-широката, а не в тясната, изключената смисъл на думата“. И сочи за пример творчеството на Шилер и Некрасов.

⁴⁷ В своята статия „На прага на две нови години“ (Ден, г. I, 1891, кн. 9 и 10) Д. Благоев също прави преценка на литературния живот от това време. Според него през 1890 г. „нашата литература се явява много бедна“. Тя не е дала „нищо забележително литературно оригинално произведение“. Не е по-различна и оценката му за 1891 г.: „нищо едно забележително оригинално произведение (както „Епоха — кърмачка на велики хора“, „Сладкодумен гост на държавната трапеза“, „Тъмен герой“; изтъква сполуките на Ст. Михайловски в баснята и епиграмата, нарича някои от тях „остроумни и хубави“. Статията на Д. Благоев засяга и други важни въпроси, но ние посочихме ония, които имат пресечни точки с „Литературните писма“ на д-р К. Krъстев.

Под рубриката „Загълхнали таланти и забравени имена“ д-р К. Кръстев възкресява литературното име на един поет, оставил следи не само в нашата, но и в румънската литература. Става дума за Димитър Великсин. (След близо 90 години неговото име отново стана повод за оживени разговори на един симпозиум, посветен на българо-румънските литературни връзки от втората половина на XIX в.) Авторът на статията за този своеобразен поет-полиглот се спира на две негови произведения — „Мисли върху женитбата“ и „Простирай се според чергата си“, като споделя с читателите своите впечатления от тях.⁴⁸ В областта на сатирата той сочи като наследник на Д. Великсин единствено Ст. Михайловски и по този повод прави сполучлива и образна характеристика — „тоя вълк, който обича да си стяга сърцето с овча кожа, тоя сатирик, който, както и много други, си губи времето, деца да учи и нежни лирически стихчета да пише, стихчета, на които с тежката си ръка пречупва кръста в деня на зачатие“.⁴⁹

И в сп. „Критика“ проблемите на преводната литература, на преводаческото изкуство и майсторство не престават да тревожат младия литературен критик. Д-р К. Кръстев има редица ценни наблюдения върху теорията на превода, както бихме казали днес, които и сега звучат актуално. У него е подчертан стремежът да се разчисти баластът от лоши, невежествени преводи; личи похвална грижа за чистотата на езика, за висока култура на превода. Колко е прав той, когато изтъква, че е нужно „преводният занаят“ да стане „преводно изкуство“, че е необходимо за това изкуство да се заловят „хора способни и пригответи за тая работа“. Неговият повик е навременен и трогателен: „Потребни са художници преводачи, които да научат всички ни как трябва да се превежда на български и със своя пример да ни покажат до каква красота може да се възвиси днешният преводен български език.“⁵⁰ В своята критическа дейност, свързана с рецензирането на преводната литература у нас, д-р К. Кръстев се ръководи безкомпромисно от тези свои високи изисквания. Прави отрадното впечатление фактът, че той познава почти винаги отлично творческата история на оригинала, за чийто превод у нас се изказва (например т. нар. „малки трагедии“ на Пушкин), сравнява ги с други преводи — на Ив. Вазов и П. П. Славейков.

Особено характерна в това отношение е голямата му рецензия за преводите на Т. Ц. Трифонов на „Моцарт и Салиери“ и „Скъперникът рицар“ на Пушкин. След като изказва несъгласието си с редица груби пропуски на преводача и прави конкретни езикови, стилни, технически и други бележки, той споделя своята представа за сполучлив художествен превод: „... под думата сполучлив превод разбираме само такъв превод, който „сполучва“ да улови духа на едно поетическо произведение и да го изкаже в поетическа изящна форма.“⁵¹ И сега за пример се сочи Вазов, чиито преводи правят „по-силно и по-хубаво впечатление“.

В началото на 90-те години на миналия век д-р К. Кръстев е от малцината, които правят сериозни опити да внесат известен порядък в нашата преводна литература, да създадат трайни критерии, да определят ясни естетически, художествени и специфични изисквания в трудното, но благородно преводаческо изкуство.

Когато разглеждахме грижите на д-р К. Кръстев около издаването на сп. „Критика“, стана дума, че той сега все пак разполага с някои сътрудници (макар и неизявени като поети, писатели или критици). Един от тях е Иван Пеев-Плачков, който сътрудничи с преводни статии или обзори на чуждестранни списания. Но

⁴⁸ Критика, г. I, 1891, кн. 6, с. 199—205.

⁴⁹ Пак там, с. 205; Д. Благоев пише за Ст. Михайловски, че „обща характеристика на неговите стихотворения е пълното отсъствие на поетическо чувство, на идея и мисли“ (Литературно-критически статии. С., 1974, с. 130).

⁵⁰ Критика, г. I, 1891, кн. I, с. 12.

⁵¹ Пак там, кн. 2, с. 52.

безспорно най-голям интерес за нас представлява рецензията на П. Н. Даскалов за стихосбирката на М. Москов „Съвременни напеви“ (Русе, 1889). Тази рецензия и днес се чете с интерес не толкова заради оценките за отдавна забравения М. Москов, колкото за верните по-обща наблюдения върху тогавашния литературен живот, по-специално върху поезията; заради реалистичните теоретически постановки, свързани със задачите на литературата; заради високото място, което се отрежда на Иван Вазов като поет.

Първата част на рецензията има по-общ характер. Авторът ѝ се надсмива над ония самозвани „критици“ и „пророци“, които бързат да обявяват за „гениални“ още по-самозваните поети. По този повод той се спира и на поемата на Ст. Михайловски „Поема на злото“, получила според него незаслужено висока оценка. П. Н. Даскалов има висок критерий за същността на поезията, позовава се често на Белински, като цитира и неговото известно определение, че „поезията разсъждава и мисли. . . с образи и картини, а не със силогизми и дилеми. Всяка мисъл, всяко чувство, трябва да са изразени образно, за да са поетически.“⁵²

Втората част на рецензията — по-голямата — представлява подробен разбор на „Съвременни напеви“. За П. Н. Даскалов не е трудно да докаже, че в книгата на М. Москов „всички стихотворения. . . са прозаични, в никое няма ни дори пробляски от поезия“, че те разкриват „слаба фантазия, беден талант, посредствен поет. . .“. И завършва отново с цитата от Белински, според когото „в поезията посредствеността е нетърпима“. (Любопитно е да се посочи, че в един български вестник М. Москов е бил наречен „втори поет след Вазова“!? По този повод рецензентът възкликва: „Колко са евтини у нас лаврите!“)

П. Н. Даскалов разкрива сигурен литературен вкус, усет към езика, познаване на руската поезия, на литературните възгледи на Белински, на когото се позовава често. Поместването на неговата рецензия в „Критика“ допринася за утвърждаването на един по-висок критерий при оценката на естетическите ценности в българската поезия, както и за признаването на Вазов като пръв български поет.

По-сложен е въпросът с кратката статия под заглавие „Интимни бележки“, публикувана в кн. 11 на „Критика“ и подписана с инициалите Н. Ив. М. Във всички досегашни изследвания тя се е приписвала на д-р К. Кръстев (Г. Цанев, Г. Димов, Л. Георгиев, Ст. Каролев), като това се е разбирало някак от само себе си, без да се е привеждал особен доказателствен материал. Поместена непосредствено след последното, VI „Литературно писмо“ (тези писма пък въобще не са подписани), тя се възприема като тяхно обобщение, завършек. Мисля, че въпросът за авторството на тази малка, но крайно съдържателна статия заслужава повече внимание, повече вглеждане в някои подробности, които понякога убягват от погледа, когато се правят по-обща изводи и заключения. Това е необходимо даже когато трябва да се докаже безспорното авторство на дадена публикация, а не само при неговото оспорване или отричане. За какво става въпрос?

В сп. „Критика“ с името на Н. Ив. М. има подписани още два материала — отзиви за „Характер“ и „Нравствения дълг на човека“ от С. Смайлс, преведени от Т. Икономов (кн. 9 и 10), и за „Кратки наставления“, съставени от К. Байкушев (кн. 12). В тези два отзива името на автора е изписано така — Н. Ив. Минков, като под последния отзив е допълнено следното — Лом. Великден 1891 г. Спирам се по-подробно на тези факти, защото те ни отвеждат към една позната вече нам личност — Николай Иванов Минков, за когото на два пъти стана дума в това изследване.

В отзива си „Две полезни книжки“ Н. Ив. Минков препоръчва преведените от Т. Икономов брошури като „истински другар и постоянен ръководител в пътя на

⁵² Критика, г. I, 1891, кн. 7 и 8, с. 239; П. Н. Даскалов упоменава, че въпросният цитат е от т. VII на съч. на Белински.

живота“. За нас е интересно едно откровение в края на бележката, което ще цитираме изцяло: „Европа ни е пратила няколко български даровити младежи със солидни философски знания и ние очакваме с нетърпение да чуем техните думи и техните етикофилософски възрения, които хвърлят светлина в живота и упътват мнозина из правия път, които още се лутат в мрака на безпътното или на решителният кръстопът.“⁵³ Не се ли съдържа тук един вид комплимент на редактора на „Критика“, който също се смята за един от тези „даровити младежи със солидни философски знания“? Едва ли е възможно д-р К. Кръстев, подписвайки се с името на Н. Ив. Минков, да възхвалява себе си в собственото си списание.

По-друг характер има отзивът за „Кратките наставления“ на К. Байкушев. След като пояснява, че „начините за разпространението на знанията са много и разнообразни“, авторът на отзива сочи, че знания могат да се придобият и от живота, от практиката: „Вслушайте се в разговорите на неграмотните старци, взрете се в живота на нашите колибари и селени, и ще видите, че и тези хора мислят и усещат, както грамотните, че и у тях има ум и философия, и у тях се съглежда знание, което те всячески се стараят да умножат.“⁵⁴ Знанията, получени от практиката, от живота, пояснява авторът, трябва да бъдат допълнени и обогатени от училището и книгите, за да се отговори на нуждата от „по-нови, по-основни, по-съвременни и практически знания за всекиго в България, който иска с честен пот да добива хляба си и с неуморен труд се стреми да осигури положението си“.

Тези разсъждения разкриват един просветителски начин на мислене, близък до теорията на народниците за необходимостта от просвещаване на широките трудови маси чрез вечерни училища, читалища, книги, беседи, даже проповеди в църквата.

Третият материал в „Критика“, подписан този път с инициалите Н. Ив. М., е статията „Интимни бележки“. Още в началото на статията авторът ѝ изтъква като първо задължение на „изящната литература“ да бъде съвременна. Според него истинското призвание на писателя е „да бъде съвременен, да говори и пише за съвременниците си“. И сочи за пример Вазов и особено онова, което той е отпечатал в „Денница“. Тук бихме могли да включим разкази като „Коледен дар“, „Дядо Нистор“, „Златната планина“, „Една сцена на св. Кралската площад“, „Сладкодумен гост на държавната трапеза“, „Тъмен герой“. Все творби, отпечатани както през първата, така и в началото на втората годишнина на „Денница“, и то като имаме пред вид само белетристиката на Вазов.

Като развива идеята, че литературата трябва да бъде съвременна, авторът на статията я конкретизира и изтъква, че „преди всичко България има нужда от писатели като Тургенев, които да ни описват частните тегла и редките радости на селените и да ни представят идеалите на съвременните млади хора“⁵⁵. По-нататък той сочи за пример творчеството и на други руски писатели като Крилов и Гогол, които описвали „глупавия, едностранчивия и смешния живот на съвременниците си“. Но интересно защо негов идеал за писател се оказва Карамзин, който пръв възбудил в руското общество „охота и интерес към четението“. И авторът изказва съжаление, че „още не се е родил българският Карамзин...“.

Вторият основен момент в статията „Интимни бележки“ е свързан със задачите на литературната критика. Като първа задача на „заспалата, снизходителна и страхлива критика“ авторът вижда поставянето на „съвременните и някогашините писатели на съответствующите им места в литературата“, показването на влиянието, което „са имали и имат те върху развитието на обществото, върху неговите нрави, понятия и идеи, върху неговата нравственост — неговия живот.“⁵⁶ Без-

⁵³ Критика, г. I, 1891, кн. 10, с. 333.

⁵⁴ Пак там, кн. 12, с. 403; следващият цитат — с. 404 от същата рецензия.

⁵⁵ Пак там, кн. 11, с. 370; вж. също с. 371.

⁵⁶ Пак там, кн. 11, с. 369—370.

спорно е, че това са задължения не само на литературната критика, но и на литературната история, която по това време у нас е все още в своите пелени. Авторът съзнава, че това е „един деликатен, полезен и сериозен труд“, който обаче българската литературна наука, казано най-общо, трябва да положи, ако милее за развитието на собствената си литература.

Освен тези литературно-исторически задачи критиката трябва да решава ежедневни и редица текущи въпроси: да упътва младите и неукрепнали още таланти, да „скастри, да среже“ невежите и бездарни писци; да представя на читателите дадена книга, като посочва заслужава ли тя да бъде прочетена или не.

В заключението отново се набляга на въпроса за съвременността на литературата, на нейното критично отношение към действителността, като се изисква поетите и белетристите да изобразяват „днешния българин с неговите недостатъци“. А критиката трябва да следи литературното движение и да разисква своевременно „въпроси от всеобщ социален интерес“.

Както се вижда, в статията „Интимни бележки“ са изложени конспективно важни задачи на художествената литература, критиката и литературната история. Тя може да бъде написана само от човек, който следи отблизо литературния живот, има добра теоретическа подготовка, сроден е вътрешно с поставените проблеми.

И така. На д-р К. Кръстев ли е разгледаната тук статия? Може би изглежда наивно да се доказва авторство, което никой не е отричал досега. Но все пак литературната ни история няма да загуби, ако със сигурност и документирано се потвърди истинността на даден литературен факт. Такова потвърждение се намира в писмо на д-р К. Кръстев до Ив. Д. Шишманов от пролетта на 1890 г., в което му съобщава, че може да му изпрати за СБНУНК част от своите „Етюди...“ за Вазов. Тенденцията е: да се постави една неразривна връзка между Сборн. (става дума за СБНУНК, б. м., Л. Ст.), Денница и списанието ми (по това време д-р К. Кръстев издава „Литературно-научното списание...“ в Казанлък); то се извършва с малко думи и главното е фиксиране на особеностите на моя стил.⁵⁷

В „Критика“ д-р К. Кръстев за пръв път взема определено отношение и към зараждащото се у нас социалистическо движение. Той рецензира накратко няколко броя на сп. „Ден“, редактирано от Я. Сакъзов и издавано в Шумен (1891—1896). Според него то е „едничкото тазгодишно списание, което заслужава да се подкрепи, за да се попрероди“. Като определя посоката му — „социалистическа или либерална“, — д-р К. Кръстев със съчувствие отбелязва, че „такива стремления у нас не могат да се наслаждават нито с бездействието на властта и полицията, нито с „благоволенieto“ на публиката“. Без да бъде сам наясно с въпроса за „чутовния социализъм в България“, д-р К. Кръстев не се изказва сега и против него. Той даже смята, че щяло да бъде „благородно“, ако социалистическите автори се групират, „за да не се говори за тях като за мечки, за да се убеди обществото, че наистина има у нас разлика между принципиялния, научния социализъм и неколцина безсъвестни агитатори и развратители на деца, както и да се прекрати последното.“⁵⁸

Ние не знаем какво разбира авторът на тези редове под думите „принципиялен, научен социализъм“, но упректъ му към „безсъвестните агитатори“ едва ли издържва критика. Все пак в своята младост той по принцип не се обявява против „научния социализъм“, макар и да го възприема и тълкува по своemu.

„Критика“ в много отношения надхвърля нивото на „Литературно-научното списание...“, въпреки че то до голяма степен не успява, а и обективно не би могло да изпълни обявената в кн. I програма. Вече посочихме редица положителни мо-

⁵⁷ АБАН, Архив на Ив. Д. Шишманов, ф. 11, оп. 3, а. е. 788, л. 12.

⁵⁸ Критика, г. I, 1891, кн. 9 и 10; „Две думи за „Труд“, „Ден“, „Дума“ и „Светлина“, с. 310.

менти в издаването на списанието, както и в участието на неговия редактор. Все пак в края на 1891 г. то престава да излиза. Прав се оказва Д. Благоев, като отбелязва, че „в това списание напусто ще дирите една обща ръководеща гледна точка; даже нещо повече: в него ще намерите различни гледни точки в едни и същи статии. . . И хвала на г. доктора, че съзна това и се залови да разпространява „мисъл“ вместо „критически да оракулствува. Дано в „Мисъл“ той бъде по-щастлив!“⁵⁹ Едва ли Д. Благоев е предполагал колко грижи ще му създаде в бъдеще редакторът на „Мисъл“, на когото сега искрено му е пожелал „дано бъде по-щастлив!“.

В края на 1891 г. д-р К. Krъстев заживява с идеята за издаването на списание, което да обедини около себе си най-добрите литературни сили в страната. Опитът с предишните две списания му е подсказал, че без постоянни и добре подготвени сътрудници в различните области на художественото слово не биха могли да се реализират неговите представи за едно „капитално списание“. В нашата литературна история все още не е изяснен подробно въпросът около възникването на сп. „Мисъл“, нейната предистория.

По-подробното изследване на някои по-неизвестни моменти от дейността на рания д-р К. Krъстев (до издаването на сп. „Мисъл“ — 1892 г.) потвърждават демократичността в убежденията му (в обществената си дейност той никога не се е проявявал като реакционер), тежненията му към една по-реалистична и социално ангажирана литература, която да отразява съвременността.⁶⁰ Една от най-големите му заслуги като редактор и критик е утвърждаването на Иван Вазов като „пръв поет“ на вазовската линия в българската литература; борбата му за високохудожествени преводи, за български народен театър и драма.

Пред нас се изправя живият д-р К. Krъстев, а не застиналата схема, замръзналата маска, с неговите твърди убеждения или съмнения, с неговите противоречия, заблуждения и търсения. Той още не е започнал издаването на „Мисъл“, но името му всява респект, произнася се с уважение. Може би и това му позволява след време да обедини около себе си толкова много таланти в областта на словото.

⁵⁹ Д. Благоев. Литературно-критически статии. С., 1974, с. 138; цитат от статията „На прага на две нови години“ (сп. Ден, г. I, 1891, кн. 9 и 10).

⁶⁰ Вж. за това Г. Цанев. С патоса на възторга и изобличението. С., 1967, с. 121; също Ст. Каролев. Жрецьт-воин. Т. I. С., 1976, с. 219.